

עבד אל-קאדר כנאענה
חזבאללה והגמוניית המקאנמה

ירושלים: מאגנס, 2021, 268 עמ', כולל נספחים, רשימה ביבליוגרפית ומפתח

ספרו של עבד אל-קאדר כנאענה, שהוא עיבוד של עבודת דוקטור מאוניברסיטת תל אביב,¹ עוקב אחר התפתחותו של ארגון חזבאללה כשחקן חברתי ופוליטי חשוב בזירה הלבנונית. חזבאללה מתואר בספר דרך הפריזמה של אסטרטגית ההתנגדות (מקאנמה) שאימץ הארגון הן בזירת העימות מול ישראל והן בזירה הפנים-לבנונית. אסטרטגיה דואלית זו שימשה מנוף בידי חזבאללה לשרג את מעמדה של הקהילה השיעית, לפורר את השליטה המארונית-סונית ולאתגר את המדיניות האזורית של ישראל, ארצות הברית והמערב. הספר מעלה תרומה חשובה ואף חדשנית בכמה מובנים לגוף הידע על אודות חזבאללה, משנתו האידאולוגית ודפוסי פעולתו. נדמה כי הוא ניזון ומושפע מחיבור מוקדם יותר של מיכאל מילשטיין (2009).² ואכן ספרו של מילשטיין, שמנתח את התמורות במושג המוקאוומה במזרח התיכון ומתמקד במספר מקרי מבחן, בין השאר חמאס בפלסטין וחזבאללה בלבנון, זוכה להתייחסות מיוחדת בספרו של כנאענה (עמ' 8). עם זאת, הדיון של כנאענה שיטתי ועשיר יותר. הערך המוסף שהוא מביא לשדה המחקר על אודות רעיון המוקאוומה מתמצה בשני רבדים עיקריים: ראשית, דיון תאורטי במושג הגמוניה על רבדיו הפוליטיים והתרבותיים שפיתח הוגה הדעות האיטלקי אנטוניו גרמשי (Gramsci, מ' 1937) וישומו במרחב המזרח תיכוני והלבנוני (פרק 1); ושנית, הפניית זרקור לפרויקט המוקאוומה של חזבאללה בתוך לבנון, במסגרת מעקב היסטורי אחר התפתחותו והסתעפויותיו (פרקים 4, 5, 6).

רוב המחקר הקיים לגבי חזבאללה עוסק בתפיסת המוקאוומה של הארגון בזירת העימות עם ישראל. חיבורו של כנאענה מאיר, ובאופן מעמיק, את מאפייניה של המוקאוומה בזירה הפנים-לבנונית, תוך דיון משווה עם תפיסות של התנגדות בארצות אחרות כמו אלג'יריה ופלסטין.³ הוא מראה יפה כיצד מושג ההתנגדות של חזבאללה החל כתפיסה סקטוריאלית וכמענה לצרכים ולמאויים של האוכלוסייה השיעית המקופחת, ולבש בהדרגה אופי רחב, חוצה דתות ועדות במסגרת פעילות אזרחית אינטנסיבית. מפעל המוקאוומה רחב ההיקף חתר לגיבושה של קהילת התנגדות שתפורר בלחץ מלמטה ומכוח מסה חברתית ודמוגרפית את הסדר ההגמוני

1 עבד אל-קאדר כנאענה, חזבאללה בלבנון: המקאוומה כפרויקט קונטרה-הגמוני, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ח.

2 מיכאל מילשטיין, מוקאוומה: עלייתו של אתגר ההתנגדות והשפעתו על תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל, תל אביב: מרכז משה דיין, 2009.

3 מהדיון של כנאענה בתפיסת ההתנגדות הפלסטינית נעדרים חיבוריהם החשובים של עידו זלקוביץ, תנועת הפת"ח: אסלאם, לאומיות ופוליטיקה של מאבק מזוין, תל אביב: רסלינג, 2012; Nels Johnson, *Islam and the Politics of Meaning in Palestinian Nationalism*, London: Kegan Paul International, 1982

בלבנון בהנהגה מארונית-סונית. האם הצליח חזבאללה להבליע את זהותו הדתית השיעית לטובת דימוי אזרחי ופתוח לכול? האם אסטרטגיית ההתנגדות שהנהיג בחברה שסועה ומפולגת כמו לבנון קצרה את הפירות המקווים מבחינתו של הארגון והצליחה לכנס תחת כנפיו קבוצות חברתיות שונות ("בלוק היסטורי" בשפתו של גרמשי)? שאלות אלה נותרו עדיין פתוחות, אך סדר היום של חזבאללה היה ברור ועקבי: שינוי מהותי של סדרי הממשל והחברה בלבנון.

שאלה אחרת, חשובה לא פחות, היא האם אכן התקיים בלבנון, לפחות מאז קבלת העצמאות ב-1943 ועד מלחמת האזרחים ב-1975, סדר הגמוני בהנהגת האליטות המסורתיות, המארונית והסונית? כנאענה סבור שכן, והדבר עומד לשיטתו בסתירה לדימוי ההיסטורי הרווח של לבנון כמדינה החלשה ביותר במזרח התיכון (לפחות עד אירועי 2011). אכן, ממשיך כנאענה, בשלושת העשורים הראשונים לקיומה התפתחה בלבנון פוליטיקה הגמונית שהכפיפה את האזרחים אליה ושכנעה אותם "לקבל את הלאומיות הלבנונית השלטת" (עמ' 59-72, 223-224). זוהי קביעה מאתגרת ומעוררת סקרנות אינטלקטואלית, אך ניתן להקשות לגביה: הרי לפי התאוריה הגרמשיאנית שעליה נשען בכבודו הספר, סדר הגמוני מחייב גם לגיטימציה, נאמנות והזדהות מלמטה מצד שדרות החברה לתרבות הפוליטית הקיימת. את אלה מבקשת האליטה השלטונית להשיג לא רק בכפייה, אלא גם — ובעיקר — ביצירת קונצנזוס תרבותי וציבורי רחב לכך שהיא ראויה לשלוט ולהנהיג באמצעות הפעלה של אינטלקטואלים מטעם ושימוש במנגנונים פדגוגיים וצורכי תודעה כמו חינוך ותקשורת. במילים אחרות, שהשלטון יראה כמי שנתמך על ידי הקונצנזוס, על ידי רצון קולקטיבי. הצורך ב"עוצמה רכה", במושגיו של איש מדע המדינה ג'וזף ניי (Nye),⁴ ובהפיכת המדינה לאטרקטיבית בעיני אזרחיה, הוא מרכיב אימננטי בתפיסת ההגמוניה של גרמשי.

במבט היסטורי ובן זמננו, מקרה המבחן של לבנון אינו עונה בהכרח למודל הגרמשיאני. הגמוניה פוליטית ותרבותית היא מושג נזיל וחמקמק בהקשר הלבנוני, שהפוליטיקה בו התנהלה לרוב מכוח איונים ובלמים ומתוקף הסכמות בין ראשי העדות והמשפחות המובילות. המארונים (עם הסונים) היו קבוצה דומיננטית בתקופת המנדט הצרפתי (1920-1946) ובחסות האמנה הלאומית של 1943, אך כבר בסוף שנות החמישים ניכרו סימנים של פרימה פוליטית ותמורות חברתיות, ומעורבותם של שחקנים זרים (סוריה, פלסטינים) בזירה הלבנונית גדלה והלכה. אלו הולידו לא מעט זעזועים, אי-יציבות ומלחמת אזרחים (1975-1990). הסדר הפוליטי נשמר, אך רק הודות לשמירת המרקם העדתי, שהביע נאמנות דווקא להנהגות מקומיות. ניכר אומנם מאמץ שיטתי של האליטה המארונית לאינטגרציה לאומית, כפי שעולה גם מכתביהם של הוגים נוצרים כמו מישאל שיחא ושארל קָרם שהמחבר דן בהם, ואפשר להוסיף אליהם גם את הסופר טניוס שאהין, אשר טיפחו את האתוס של עם לבנוני הנסמך על מוצא פיניקי וים-תיכוני (פרק 3). שני שדות אחרים, שאינם נזכרים בספר ושימשו מנופים חשובים להבניה לאומית וזיכרון קולקטיבי, היו מוסד הצבא ולוח השנה של

טקסים, ריטואלים ומועדים.⁵ עם זאת, אין מדובר בפרויקט לאומי שהבשיל והכשיר במונחים תרבותיים את שלטון האליטה המארונית-סונית או את הזיהוי ההדוק בינה לבין המדינה הלבנונית. במקרה הטוב מדובר היה בשליטה פוליטית מגובה ברשתות חברתיות וכלכליות של קבוצות מובחנות בחברה. כך שלטעמי, לבנון בעשורים הראשונים לעצמאותה אינה מקרה מובהק של סדר הגמוני שהותך והתעצב בכור-היתוך תרבותי כלל-לבנוני, אלא יותר של סדר דמוקרטי-פרלמנטרי שמקור חיותו הוא דווקא בתחזוק המבנה הכיתתי. בעיקרון העדתיות (טאא'פיה) נפערו סדקים לאורך השנים, וגם סמכותם של ראשי הקהילות עורערה בצל פילוגים פנימיים, מגמות של פלורליזם רעיוני וחברתי וכלכלה חופשית. עם זאת, העדתיות המשיכה לשמש מסמך חשוב ומבדל בתחומי המעמד האישי או בפוליטיקה המקומית, ובכך פגעה ביכולת לבסס קשר הדוק יותר בין האזרחים למדינה.⁶ הפולמוס המתמשך בקרב חוגים אינטלקטואליים מכל קצוות הקשת הלבנונית נגד העדתיות כמנציחה קווי שסע בין קהילות ופוגעת בזכויות הפרט (כמו בעניין חופש דתי ונישואין מעורבים) הוא גם אינדיקטור להמשך חשיבותה בהווה המקומית.⁷

מבנה היסוד העדתי היה חשוף החל משנות השבעים לתנודות ולשינויים, בעקבות זקיפות הקומה שפיתחה הקהילה השיעית ותביעתה לצדק חלוקתי מתוקף משקלה הדמוגרפי הגדל, ובהמשך מכוח הופעתו של חזבאללה כמייצג הבכיר שלה. ארגון זה פיתח אידאולוגיה חמדנית שאותה מכנה המחבר "פרויקט קונטרה-הגמוני", דהיינו הסטת הדגש של המוקאומה מטקטיקה צבאית בשדה הקרב לתפיסת עולם תרבותית ואזרחית המתיימרת לייצג את הנדכאים ומאתגרת את המנהיגות המסורתית. בפרק הרביעי מאתר כנאענה את היסודות הרעיוניים לתפיסת ההתנגדות של חזבאללה באבות המייסדים של השיעה המתעוררת באיראן, עיראק ולבנון, כמו ח'ומיני (מ' 1989), עלי שריעתי (מ' 1977), מוחמד באקר אל-צ'דר (מ' 1980), מוסא אל-צ'דר (נעלם 1978) ומוחמד חוסין פד'לאללה (מ' 2010). הדיון בכל הוגה והוגה הוא פרטני, ולעיתים מייגע. נדמה כי ניתוח אינטגרטיבי שמאגד קורפוס של תמות משותפות, ואשר עיקריו נמצאים דווקא בסיכום הביניים בסוף הפרק (עמ' 126-128), היה משרת טוב יותר את הספר בשרטוט קווי המתאר של אקטיביזם שיעי וייצוגיו במרחב הלבנוני. זאת ועוד, הדיון בשריעתי חסר התייחסות מעמיקה יותר לכותב הצרפתי פרנץ פאנון (Fanon, מ' 1961), שתורם רבות לפיתוח רעיון ההתנגדות בהקשר המאבק

Oren Barak, *The Lebanese Army: A National Institution in a Divided Society*, New York: SUNY Press, 2009; Elie Podeh, *The Politics of National Celebrations in the Arab Middle East*, Cambridge:

Cambridge University Press, 2011, ch. 6

ראו למשל: Samir Khalaf, "Ties That Bind: Sectarian Loyalties and the Revival of Pluralism in Lebanon," *The Beirut Review* 1/1 (1991), pp. 32-59; Simon Haddad, "The Political Transformation of the Maronites of Lebanon: From Dominance to Accommodation," *Nationalism and Ethnic Politics* 8/2 (2002), pp. 27-50; וכן משה מעוז, תהפוכות במזרח התיכון ובצפון אפריקה: קהילות דתיות ואתניות, ירושלים: מאגנס, 2021, עמ' 148-155.

ראו למשל: נאציף נצאר, נחו מג'תמע ג'דיד: מקדמאת אסאסיה פי נקד אל-מג'תמע אל-ערבי, מהד' 2, ביירות: דאר אל-נהאר, 1970.

האנטי־קולוניאלי והשפיע על כתיבתו של שריעתי עצמו. גם הדיון בפדלאללה היה יוצא נשכר יותר מעיון בספרו של מרטין קרמר (1998).⁸

במעבר מרעיון לפרקטיקה הספר מעלה ערך מוסף למחקר על הנכחה ומיסוד תרבות המוקאוומה של חזבאללה במרחב הציבורי כדי להרחיב את אחיזתו בזירה הלבנונית באמצעות מוסדות כלכליים וחברתיים, תוצרים כתובים וויזואליים, חינוך ותקשורת, אתרי אינטרנט ואתרי זיכרון והנצחה (פרקים 5, 6). הדיון בנקודות הממשק שבין חזבאללה כארגון פוליטי ובין המרחב הציבורי הכלל־לבנוני בפרקים אלה הוא מאיר עיניים, אך המבט מתמקד בעיקר בחזבאללה, במצפן האידאולוגי שמדריך אותו ובדפוסי פעילותו. איננו שומעים כמעט את קולה של החברה האזרחית המקומית, שנחשבת לתוססת ורב־קולית במיוחד מבין החברות במזרח התיכון. כיצד הגיבו הלבנונים, בעיקר מקרב הלא שיעים, לפרויקט הקונטרה־הגמוני? עד כמה תרבות ההתנגדות בעלת האופי האסרטיבי והמתסיס אכן השפיעה על דעת הקהל הציבורית, בדגש על צעירים שמהווים קרוב לחמישים אחוזים מהאוכלוסייה, אשר חוו על בשרם את מאורעות מלחמת האזרחים הארוכה?⁹ על כך הספר איננו מרחיב את היריעה.

שילובם של סקרים ומחקרי שדה בספר עשוי היה לשפוך אור מסוים על מידת הקבלה (reception) של נרטיב המוקאוומה בחברה הלבנונית, ולחדד עד כמה הוא הפך לאתוס מכונן, מגשר ומאחד בין מרכיביה. נדמה כי המאבק האנטי־הגמוני של חזבאללה דווקא עורר את כעסם של שיעים ולא שיעים, בשל השימוש של הארגון גם בכוח אלים כדי לנטרל מתנגדים פוליטיים (דוגמת אירועי 2008), תפקודו כמדינה בתוך מדינה עם צבא נפרד ומוסדות עצמאיים, מעורבותו עד צוואר במלחמת האזרחים בסוריה (2011-2018) והמשך זיקתו ההדוקה למהפכה האיראנית, המטילה צל כבד על זהותו הלאומית הלבנונית. גם כרוניקה של משברים כלכליים וגלי הפגנות ומהומות לא הטיבו בהכרח עם חזבאללה. מחאות אלה, שאותן הובילו צעירים, אומנם חצו קווים עדתיים וכוונו נגד המשטר בבירות, אך גם חזבאללה נכווה מהן מעצם היותו שחקן מפתח בפוליטיקה הרשמית, ומכאן נתפס כשותף חלקי או מלא לכישלונותיה.¹⁰

אכן, ספרו של כנאענה מבטא תזה מקורית ומעוררת מחשבה. ממצאיו חושפים את חזבאללה כארגון שאפתני וחמדן, שאינו מסתפק רק במיגור הכיבוש הציוני או בהשגת דריסת רגל משמעותית בפוליטיקה הלבנונית, אלא חותר לסדר הגמוני חדש במדינה תחת מנהיגותו וכמי שמייצג את כלל הנדכאים. הפרויקט הקונטרה־הגמוני של חזבאללה הוא דינמי ומתמשך, מעיר בצדק כנאענה. והייתי מוסיף, כי יש בו, כמו

8 מרטין קרמר, פדלאללה: המצפן של חזבאללה, תל אביב: מרכז משה דיין, 1998.

9 Roseanne Saad Khalaf, "Idealistic and Indignant Young Lebanese," in S. Khalaf and R. S. Khalaf (eds.), *Arab Youth: Social Mobilisation in Times of Risk*, London: Saqi Books, 2012, pp. 162-175; also Susan Haugbolle, *War and Memory in Lebanon*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

10 ראו למשל נתוני סקר דעת קהל מנובמבר 2020 — <https://www.washingtoninstitute.org/pdf/view/16309/> en (תאריך כניסה אחרון: 20 בינואר 2022); וכן, מיכאל ברק, "השיעים בלבנון נגד ההגמוניה של חזבאללה בלבנון", פרסומי המכון למדיניות נגד טרור (ICT), המרכז הבינתחומי בהרצליה, 16 ביולי 2020, http://www.ict.org.il/images/Hezbollah_Shiite_Oppostion_Hebrew.pdf (תאריך כניסה אחרון: 25 בינואר 2022).

במקרה של חמאס בפלסטין, ממד מובנה של התמדה ואורך רוח (צָבֵר), אך גורלו עומד עדיין למחקר היסטורי.

מאיר חטינה, האוניברסיטה העברית בירושלים